

Ιωάννης Ρέντζος
Η ΠΟΛΗ ΣΤΙΣ ΤΕΧΝΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ, ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΚΡΟΑΜΑΤΟΣ

Δεύτερο διαδικτυακό μάθημα

ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ

**ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΠΟΛΙΣ ΘΑ ΒΡΕΘΕΙ ΚΑΛΥΤΕΡΗ
ΑΠΟ ΑΥΤΗ...**

...Ή ΙΣΩΣ ΜΙΑ ΣΥΝΟΙΚΙΑ...

*Μιλούσε μιαν άλλη γλώσσα, την ιδιάζουσα διάλεκτο μιας
λησμονημένης, τώρα πλέον, πόλεως, της οποίας και είτανε,
άλλωστε, ο μόνος νοσταλγός.*

**Ν. Εγγονόπουλος «Ο εραστής»,
ΕΝ ΑΝΘΡΩ, ΕΛΛΗΝΙ ΛΟΓΩ, 1957**

OFFICIAL HOUSING GAME LEASE

1 Spin the house to find out who you are. Check the box below.

Edna ☐	A widowed dress shop owner with two teenage children.	Archie ☐	A musician who wants a classy pad to impress his friends.
Cora ☒	A high school teacher just beginning her career.	Betty ☐	A retired domestic worker living alone on payments from Social Security.
Richard ☐	A successful banker. He and his wife want a spacious home in which to raise their four children.	Melvin ☐	A laid-off stockyard worker with a little savings. He, his wife, and baby girl may soon have to go on welfare.

2 Search for a place to live. Learn about each housing choice by opening the doors. After reviewing the options, mark your choice below.

I have decided to sign a lease for the following home:

☐ Kitchenette in the neighborhood.	☐ Low-rise or high-rise public housing in the neighborhood.
☐ Private apartment in the neighborhood.	☐ Single family house in the neighborhood.
☒ A home outside the neighborhood.	

Ε[...]   Γ[...]   May. 24, 1995
Signature of applicant   Date

3 Please tell us why you made your choice in the space below. Keep one copy and add one copy to the others on display.

Because I want to be a successful black woman

- **Διάλεξε ποιος/ποια είσαι ώστε να διαλέξεις μετά το σπίτι σου**
«Όνομα: Κόρα, δασκάλα που αρχίζει την καριέρα της»
- **Διάλεξε τώρα σπίτι ή διαμέρισμα και γειτονιά**
«Ένα σπίτι μακριά από τη παλιά μου γειτονιά»
- **Πες μας γιατί διάλεξες έτσι το νέο σπίτι σου**
«Γιατί θέλω να γίνω μια πετυχημένη μαύρη γυναίκα»

ΑΠΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ CHICAGO
HISTORICAL SOCIETY (1995)
ΟΠΩΣ ΤΟ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕ (ΚΑΙ
ΜΑΣ ΠΑΡΕΔΩΣΕ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ
ΤΟΥ) Η Ε.Γ., ΜΑΘΗΤΡΙΑ 3^{ΗΣ}
ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ.

ΕΠΙΚΑ ΠΤΟΛΙΕΘΡΑ ΚΑΙ ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΟΛΕΟΠΑΓΙΔΕΣ

Όπως βλέπουμε και στην περίπτωση της «πόλης του μυθιστορήματος», η προσέγγιση μιας ανθρωπογεωγραφίας της ποιητικής πόλης πρέπει να αποτελέσει στοιχείο σοβαρής συζήτησης.

Μία τουλάχιστον πόλη, μια ελληνική πόλη, η **Πρέβεζα**, είχε, για πολλές δεκαετίες, ως μοναδικό χάρτη στη χαρτοθήκη των νοητικών παραστάσεων όλων των Ελλήνων –όχι μόνον των περισσότερο μορφωμένων– ένα θλιβερό, απαισιόδοξο και ειρωνικό ποίημα, γραμμένο από ένα μεγάλο έλληνα ποιητή και συνδεδεμένο με τη ζωή του και το θάνατό του. Εννοούμε την **Πρέβεζα** του Κώστα Καρυωτάκη:

**Θάνατος είναι οι κάργες πού χτυπιούνται
στους μαύρους τοίχους και στα κεραμίδια,
θάνατος οι γυναίκες πού αγαπιούνται
καθώς να καθαρίζουνε κρεμμύδια [...].**

Με τις συνηχήσεις του **θανάτου** (του), ο ποιητής της *Πρέβεζας* υπήρξε ο δημιουργός μιας μοναδικής σε σκληρότητα μεταφοράς και μιας ιδιάζουσας σε ακρίβεια εξίσωσης **χωρο-λεκτικού** χαρακτήρα. Η *Πρέβεζα* του Κώστα Καρυωτάκη αποτελεί ίσως υπόδειγμα μιας γεωγραφίας του θανάτου, μιας **απανθρωπο-γεωγραφίας**.

Ξένος στην πόλη, ο σημαντικός αυτός ποιητής, προσέγγισε αμέθοδα (και όχι εθνογραφικά) τον τόπο. (*Είναι, αλήθεια, υποχρεωμένοι οι εμπνευσμένοι ποιητές να έχουν μέθοδο;*).

- Η φύση και ο χώρος,
- οι κάτοικοι και οι θεσμοί,
- οι μορφές και οι δραστηριότητες

–μ'ένα λόγο η πόλη–

- μνημονεύονται,
- επικρίνονται και
- γελοιοποιούνται.

Όμως η μεγάλη του παρατηρητικότητα μας προσφέρει χρήσιμες ιδεολογικές θεάσεις της μικρής πόλης (π.χ. για τις ονοματοθεσίες οδών στην πόλη [υπογραμμίζουμε]):

**Θάνατος οι λεροί, ασήμαντοι δρόμοι
με τα λαμπρά, μεγάλα ονόματά τους [...].**

Μας προσφέρει επίσης πρωτότυπες γεωπολιτικές προσεγγίσεις, αφού μας επισημαίνει πως η πόλη αυτή –όπως πολλές άλλες– δεν είναι παρά μια πολεμική πυριτιδαποθήκη [υπογραμμίζουμε]:

**Βάσις, Φρουρά, Εξηκονταρχία Πρεβέζης.
Τήν Κυριακή θ' ακούσουμε την μπάντα [...].**

Ωστόσο, από το ποίημα αυτό αναδείχθηκε μια ακραία «**γεω-ποιητική**» ή «**πολεο-ποιητική**» που σχετίζεται με την *Πρέβεζα/Πρέβεζα*, ως αναφορά, τοπωνύμιο και τόπος ανθρώπων. Αυτό προκύπτει καθαρά και από τη συλλογή μιας πεντηκοντάδας ποιημάτων που γράφηκαν για την πόλη αυτή, ή το συνηθέστερο, τη μνημονεύουν!

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΠΟΛΗ

Αιώνια θεμέλια της ελληνικής επικής ποίησης, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, προβάλλουν με αδιαμφισβήτητο τρόπο τη σχέση της έννοιας της πόλης με την ποιητική δημιουργία. Η *Ιλιάδα* αναγγέλλεται με τον τίτλο της ως «ποίημα γραμμένο

για το *Γλιο*», ενώ η **Οδύσσεια** προτάσσει άμεσα και προγραμματικά την έννοια της πόλης (*πτολίεθρον, άστεα*):

**Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπαρσε·
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω [...]**

Είναι γνωστό πως η *Ιλιάδα* είναι ένας παράδεισος πολεογραφίας.

Η δεύτερη ραψωδία καταλογογραφεί τα πλοία που ετοιμάζονται για την εκστρατεία της Τροίας. Αναφέρονται εκεί τιμητικά τα πληρώματα που έστειλε η κάθε ελληνική πόλη. Μας δίνεται έτσι μια μεγάλη ευκαιρία να ακούσουμε έναν-έναν τους ελλαδικούς οικισμούς και τα ανθρωπογεωγραφικά τους χαρακτηριστικά. Με ποικίλες ποιητικές επισημάνσεις – τόσο δυνατές, χάρη στη απaráμιλλη λεξιπλασία του Ομήρου:

«Εκείνοι που είχαν [...] την Πύρασο με τα πολλά λουλούδια, το τέμενος της Δήμητρας, και την Ίτωνα την προβατομάνα και την παραθαλάσσια Αντρώνα και την Πτελεό με το παχύ χορτάρι, αυτοί είχαν αρχηγό τον πολεμοχαρή Πρωτεσίλαο» (Ιλιάδα, β' 695-697).

(Όλες οι πόλεις μας διψούσαν για πόλεμο... Και για «μερτικό» στο χρυσάφι βέβαια...).

Όχι μόνο επικά αριστουργήματα αλλά και χαριτωμένα στιχουργήματα της παγκόσμιας γραμματολογίας επικεντρώνονται σε πόλεις, ζωντανεύοντας έτσι ιστορίες και θρύλους. **Ο παρδαλός ο αυλητής του Χάμελν** γραμμένος το 1855 από τον Robert Browning ανασυνθέτει, σε περίπου τριακόσιους στίχους, το περίεργο «χρονικό» της απαγωγής 130 παιδιών από το Χάμελν της Κάτω Σαξονίας που ανάγεται στο 13^ο ή 14^ο αιώναⁱⁱ.

Αναφέρεται, όπως είναι γνωστό, σε έναν αυλητή ο οποίος ανέλαβε να καθαρίσει την πόλη από τα ποντίκια και το επέτυχε γητεύοντας τα ποντίκια με τον αυλό του, αλλά δεν αποζημιώθηκε με το ποσό που είχε συμφωνηθεί. Εκείνος για εκδίκηση μάγεψε και παρέσυρε με παρόμοιο τρόπο και τα παιδιά της πόλης...

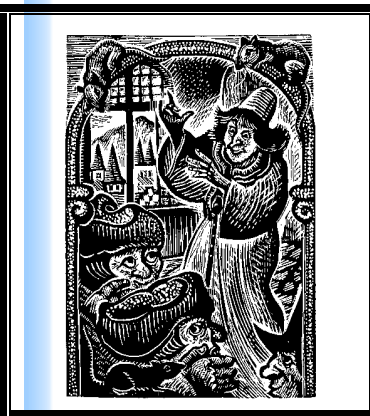
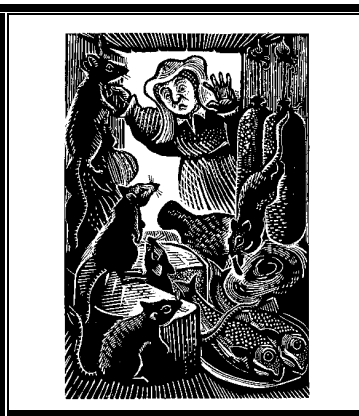
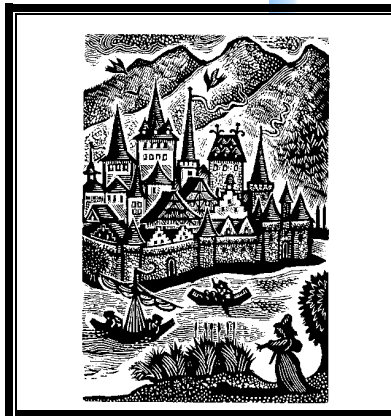
Στο Μπρούνσβικ βρίσκεται του Χάμελν η πόλη,
Σιμά στο Ανόβερο που το γνωρίζουν όλοι·
Ο ποταμός ο Βέσερ μεγάλο βάθος έχει
Τη νότια άκρη αυτής της πόλης βρέχει·
Τόπος ωραιότερος ουδέποτε ευρέθη·

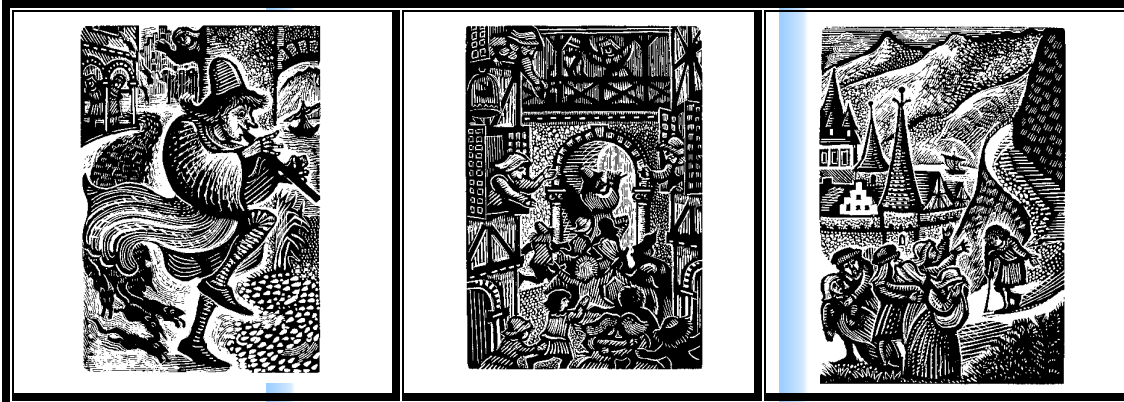
Αλλά, καθώς άρχεται το δικό μου ποίημα,
Πάνε σχεδόν χρόνια πεντακόσια,
Να βλέπεις τον κόσμο να υποφέρει τόσα
Από ποντίκια, είναι κρίμα.

[...]

Τόσος καιρός επέρασε απ'το συμβάν αυτό
Που γίνηκε στου Ιούλη τις εικοσιδυό
Χίλια τρακόσια εβδομήντα έξι.
Και για να καρφωθεί στη μνήμη η λέξη
Εκεί όπου τα πιτσιρίκια είχαν χαθεί
Τον δρόμο ονόμασαν : «οδό του Παρδαλού Αυλητή»

[...]

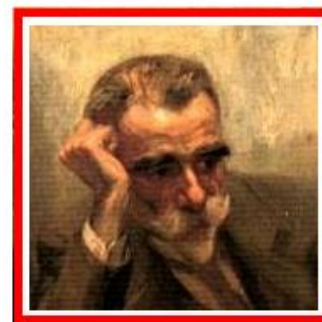

Πριν ή μετά από τον Browning, μπαλάντες και Lieder, κωμικά θεατρικά έργα και μυθιστορήματα αγάπης, εικονογραφημένα βιβλία και παιδικές κινηματογραφικές ταινίες, είχαν/έχουν βασιστεί στο θρύλο του **Rattenfänger von Hameln** στον οποίο η πόλη αυτή έχει αφιερώσει μουσεία, οικήματα, καθώς και μια οδό! **Όλες οι πόλεις τιμούν και τους καλούς τους και τους κακούς τους...**

Γνωστοί ποιητές τιλοφόρησαν ποιήματά τους δίνοντας το όνομα της πόλης όπου γεννήθηκαν, ταξίδεψαν ή έζησαν. Το «**Μεσολόγγι**» του Κωστή Παλαμά αποτελεί, σχετικά –αλλά σαν περίεργη εξάρτηση– ένα ψευδώνυμα «φυσιοκρατικό» και ταυτόχρονα καθόλου «αστικό» ή «πολεογραφικό», αυτοβιογραφικό ποιητικό παράδειγμαⁱⁱⁱ.

**Στη νησόσπαρτη λίμνη που το μαϊστράλι
από θαλασσινή δυναμωμένο αρμύρα
ταράζει πέρα το φυκόστρωτο ακρογιάλι,
μ' έριξ' εκεί πεντάρφανο παιδάκι η Μοίρα.
[...]**

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ, ότι στο ποίημα αυτό είναι φανερή η απουσία οποιουδήποτε ηρωικού τόνου που ενδεχόμενα θα ανέμενε ο αναγνώστης, εκ μέρους ενός **εθνικού** ποιητή, που τραγουδάει το **Μεσολόγγι**. Αντίθετα, το σονέτο αυτό, διακρίνεται μάλλον για το λυρισμό του και τον προσωπικό εσωτερικό τόνο που προκύπτει από μια φυσιολατρική διάθεση. **Δεν πρόκειται για το «Μεσολόγγι-εθνικό σύμβολο» που ανήκει σε όλους, αλλά για μια γωνιά του φυσικού κόσμου όπου κυριαρχεί ο ποιητής και μέσα από την οποία εκφράζεται η ίδια του η ψυχή.**

Εκείνο όμως που ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ είναι η παντελής έλλειψη αναφοράς στο Μεσολόγγι ως **ανθρώπινη κατασκευή, πληθυσμιακό περιεχόμενο** και **σχέσεις ανθρώπων**. **Το Μεσολόγγι είναι βέβαια στο ποίημα παρόν και ζωντανό, φτερουγιστό και πανανθρώπινο.** Λείπει όμως η πόλη, το έδαφος και οι φωνές της. Οι ανάσες κι οι κραυγές των ανθρώπων της.

- Ο μόνος άνθρωπος που το κατοικεί είναι ο ποιητής.

• Ο μόνος ανθρώπινος ήχος είναι ο ύμνος του.
Η απουσία πατριωτικού (γεωπολιτικού) χαρακτήρα καθώς και η απόλυτα προσωπική θεώρηση μιας ολόκληρης πόλης (που εξισώνεται με το όνομά της και τον «**ποιητή**» της) είναι αξιοσημείωτα στοιχεία.

Η πάντα δυνατή γραφίδα του Παλαμά αναδεικνύει με πολλές άλλες ευκαιρίες την πόλη ή την Πολιτεία και την κάνει κέντρο της σκέψης του και άντρο της κριτικής του. Πάντα επίκαιρα και ανώνυμα, η πόλη είναι γι' αυτόν η κοινωνία και το ίδιο το έθνος:

**Η Πολιτεία λωλάθηκε, κι απόπαιδα τα κάνει
το Νου, το Λόγο, την Καρδιά, τον Ψάλτη, τον Προφήτη·
κάθε σπαθί, κάθε φτερό, κάθε χλωρό στεφάνι,
στη λάσπη. Σταύλος ο ναός, μπουντρούμι και το σπίτι.**

**Από θαμπούς ντερβίσηδες και στέρφους μανταρίνους
κι από τους χαλκοπράσινους η Πολιτεία πατιέται.
Χαρά στους χασομέρηδες! Χαρά στους αρλεκίνους!
Σκλάβος ξανάσκυψε ο ρωμιός και δασκαλοκρατιέται.**

**Δεν έχεις, Όλυμπε, θεούς, μηδέ λεβέντες η Όσσα,
ραγιάδες έχεις, μάννα γη, σκυφτούς για το χαράτσι,
κούφιοι και οκνοί καταφρονούν τη θεία τραχιά σου γλώσσα,
των Ευρωπαϊών περίγελα και των αρχαίων παλιάτσοι.**

**Και δημοκόποι Κλέωνες και λογοκόποι Ζωίλοι,
Και Μαμμωνάδες βάρβαροι, και χαύνοι λεβαντίνοι·
Λύκοι, κοπάδια, οι πιστικοί και ψωριασμένοι οι σκύλοι
Κι οι χαροκόποι αδιάντροποι, και πόρνη η Ρωμιοσύνη!**

[Κ. Παλαμάς: *Η πολιτεία και η μοναξιά.*]

Ο Ντίνος Δημόπουλος διεκδικεί τη μνήμη μιας τόσο παλιάς αλλά μικρής ελληνικής πόλης που είναι η Άρτα. Η Άρτα των παιδικών του χρόνων. Σύμφωνα με τον ποιητή, οι θεσμοί του κράτους, με τους «**κακεντρεχείς χωροτά[κτες]**» και τους «**ειδικευμένους χαρτογράφους**» του, θα

**απάλειψαν την προσφιλή πόλη, την πόλη [τ]ου,
από τον σύγχρονον χάρτην της Ελλάδος.**

Ή μήπως –ερωτά ο ποιητής– ευθύνεται γι' αυτό η σαρωτική δράση του χρόνου; Και αν ήταν φταίχτες ο «**χρηματισμός**» και η «**αντιπαλότητα**»; «**Ποιος έκλεψε την πόλη [τ]ου**»;

Αποσπασματα από τη μικρή τοπική –και όχι μόνο– ποιητική γεωπολιτική του Δημόπουλου:

**Ονόματα ημιτελή και θρυμματισμένα
Στα υπέρθυρα των καταστημάτων
Ταμπέλες χωρίς επιγραφές
Τι αναζητώ;**

.....
**Λέξεις παντού ακατάληπτοι, Βαρβαρικάί.
Στην Πλατεία, στο Παλιό Ρολοί, στο Κιλκίς.
Λέξεις της σιωπής.
Ονόματα γνωστά, προσώπων αγνώστων.**

.....
**– Ποιον χαιρετάς πατέρα;
– Το ραββίνο, παιδί μου.
Κι ο ραββίνος να' ναι καμμένος
στους φούρνους του Άουσβιτς, από το σαράντα τέσσερα.**

[Ντίνου Δημόπουλου, *Αναζητώντας την Άρτα*]^{iv}.

Μας δίνεται εδώ η ευκαιρία να επανέλθουμε στον Κώστα Καρυωτάκη και την Πρέβεζα. Πριν αρκετά χρόνια, ο Ντίνος Δημόπουλος είχε γράψει τον δικό του αντίλογο στην Πρέβεζα και μου χάρισε, σε μια συνάντησή μας, το δακτυλόγραφο ποίημα, όπως το βλέπετε. Να υπενθυμίσουμε Σημειώνουμε πως ο Ντίνος Δημόπουλος (1921-2003), που μεγάλωσε στην Πρέβεζα και την Άρτα, ήταν σκηνοθέτης, θεατρικός συγγραφέας και λογοτέχνης. Τελευταία του ταινία ήταν «Τα δελφινάκια του Αμβρακικού» (1993), ενώ γνωστές ταινίες του ήταν η «Μανταλένα», «Πυρετός στην άσφαλτο», «Κοινωνία ώρα μηδέν», «Ο Ήλιος του θανάτου» κ.ά.

Στήν Πρέβεζα

Στήν Πρέβεζα, στὸν Ἄη - Θωμά, στή Μαργαρώνα,
θυμάμαι δωδεκάχρονο παιδί
πὺς πιλαλούσα γιὰ νά πιάσω μιὰ γοργόνα,
ποῦ αποβραδὶς στὸν ὕπνο μου εἶχα δεῖ...

Στήν Πρέβεζα στὸν Ἄη Θωμά,
στή Βάση, στὶς Ἐληές, στή Μαργαρώνα
χρόνια τὴν κυνηγᾶω, μὰ
ακόμα νά τὴν ἔβρω τὴ Γοργόνα...

Καὶ πήρα στὸ Σεῦτάν - Παζάρ κάθε σοκκάκι,
ρωτώντας ποῦ μπορούσα νά τὴ βρῶ...
Τὴν εἶδαν μοῦ εἶπαν μ' ἓνα κύριον Καρυωτάκη,
μαζὺ του νάχει φύγει ἀπὸ καιρὸ....

Παραθέσαμε ολόκληρο αὐτὸ τὸ ποίημα γιὰ νὰ υπογραμμίσουμε καὶ στο πλαίσιο αὐτὸ πὺς συχνά μιὰ πόλη ταυτίζεται με τὶς φυσικὲς τῆς καλλονές τῆς καὶ τὶς γραφικότητές τῆς ἐνῶ λησμονιέται τὸ ἀνθρωπικὸ τῆς περιεχόμενο. **Ποιος ζεῖ; Πὺς ζεῖ;** Νομίζουμε αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα τῆς πολεογραφικῆς ἀνάλυσης τῆς ποίησης (μαζὶ με τὶς ἀντίστοιχες ἀπαντήσεις) ὅταν ξέρομε πὺς ἡ πόλη δὲν εἶναι «περιέχον» ἀλλὰ «περιεχόμενο».

Σε διαφορετικοὺς τόνους, ὁ ταξιδεμένος Γιώργος Ρούβαλης († 2019) ἐπιστρέφει στὴν πατρίδα του καὶ μετὰ τὴν προμετωπίδα-προειδοποίηση γιὰ τὴν «πατριδο-γνωσία, -λαγνεῖα, -πληξία» ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, θέτει τὸ ἐρώτημα:

«Τι εἶναι ἡ πατρίδα μου;»

Οι ἀπαντήσεις του συνθέτουν, οὔτε λιγότερο οὔτε περισσότερο, ἓναν ἀνθρωπογεωγραφικὸ ἀτλαντα. Τον ἀτλαντα Ελλάδα. Ἀλλὰ τὸ τρισέλιδο αὐτὸ ποίημα-ἐρώτημα, γραμμένο στο Καρακάς, τελειώνει με τὸν πραγματικὸ

ορισμὸ τῆς πατρίδας, γιὰ τὸν ἀναπλιώτη αὐτὸν ποιητὴ:

***Εἶναι τὸ Ναύπλιο, τὸ Ναύπλιο, τὸ Ναύπλιο...
Ὅλη τῆς Ελλάδας ἡ ομορφιά σε μιὰ πόλη.***

Ανάγει δηλαδή ο ποιητής την κάποτε παρεξηγημένη «πατριδοφροσύνη» σε «πολεοφροσύνη», αφού ο καθένας έχει δικαίωμα να υπερασπιστεί αυτό που θεωρεί

**[...] την ωραιότερη πόλη της Ελλάδος
Που είναι η ωραιότερη πόλη του κόσμου.**

[Γιώργου Ρούβαλη, *500 εκατομμύρια*]^{vi}

Παρά το λυρισμό και –ας πούμε– το σχολικό πατριδοκεντρισμό, «τοποκεντρικά» ποιήματα σαν αυτά του Ρούβαλη αναδεικνύουν με ήπιο ύφος (εξ ου και ο επιλεγμένος σχολικός τόνος) το καταπνιγμένο ιδεώδες για μια **πατρίδα-πόλη** που αντιπαρατίθεται στην έννοια της γεωπολιτικής «**πατρίδας των συνόρων**».

Ομως οι πόλεις που έχουν θάλασσα κινδυνεύουν. Το Ναύπλιο είναι μια από αυτές. Από τις πολλές της πατρίδας μας. Κινδυνεύουν να ξεχαστούν από τον επισκέπτη που αντικρίζει συγκινημένος το πέλαγος και τους γυρίζει την πλάτη. **Όπως και αυτές γύρισαν την πλάτη στην ενδοχώρα τους.**

Στο καφενείο της ακροθαλασσιάς, ίσως, ο Νίκος Λεβέντης, ποιητικός πολεογράφος^{vii}, παρατηρεί την πόλη, υμνεί την **ευθαλασσία** της, μιλώντας για εκείνη την αέρινη πνοή που δεν είναι η πόλη. Ή μήπως οι ποιητές ξέρουν καλύτερα; Σε ένα άλλο «Ναύπλιο», το Ναύπλιο του ποιητή αυτού θαλασσογραφείται μόνο. Ή μήπως πολεογραφείται;

**...θέλησα τη ζωή μου στα όρια
μιας παραγμένης θάλασσας**

**ύψωσα τη φωνή μου και η φωνή άδειαζε
στον αέρα τ' αδιάφορο πνεύμα του θανάτου...**

[Νίκου Λεβέντη, *Ναύπλιο*]^{viii}

Τίνος θανάτου κι εδώ; Μιας άλλης *Πρέβεζας*; Η μοίρα της μικρής πόλης;...

Στο *Largo* του Τίτου Πατρίκιου, αναδεικνύονται σιγά-σιγά οι πυκνές εικόνες των αναμνήσεων και των εντυπώσεων από τους δρόμους της Αθήνας. μιας άλλης εποχής ή μιας άλλης ηλικίας. **Μιας Αθήνας Αθηνιωτών.** Όχι των «Α-θη-ναί-ων». Ούτε των Ελλήνων. Ούτε των Ξένων. Σαν θραύσματα μωσαϊκού που καθαρίζεται προσεκτικά από το πινέλο του αρχαιολόγου, μία-μία αποκαλύπτονται οι κομματιασμένες επιφάνειες με τις ανθρώπινες ιστορίες. Η Ελένη Αντωνιάδη διαβάξει τις σημειώσεις της από την πλούσια ανθρωπογεωγραφία που προσφέρει, σαν ταινία, η ποιητική γραφή^{ix}:

**«παιδιά που παίζουν βόλους στους δρόμους με άσφαλτο και σκόνη,
γειτόνισσες που κάθονται έξω σε παλιές καρέκλες της κουζίνας,**

ανοιχτά παράθυρα απ' όπου ακούγονται ραδιόφωνα, ουρές για τα αμερικάνικα είδη και τα γραμματόσημα, μανάβικα με ασετυλίνη, γκαζόζες [...α]λλά και μισοτελειωμένες πολυκατοικίες, νοσοκομεία με ασθενοφόρα, φυλακές με κλούβες, στρατιώτες με καμιόνια, [μαζί με] έναν κόσμο ολόκληρο που βγαίνει από εργοστάσια, γραφεία, μαγαζιά, κινηματογράφους, συναυλίες, στρατώνες, σχολεία»...

Μια ατελείωτη λιτανεία από ανθρωπιές. Καραβιές που ξεφορτώνονται στους δρόμους της πόλης. Στα λιμάνια της... Πηγαίνει έτσι το μυαλό μας και στα ποιήματα του Νίκου Καβαδία,

- ακούραστου ταξιδευτή,
- ονειρευτή λιμανιών,
- τραγουδιστή θαλασσών,
- αγαπημένου ποιητή.

*Μου 'λεγε πώς καπνίζουνε στο Αλγέρι το χασίς
και στο Άντεν πώς, χορεύοντας, πίνουν την άσπρη
σκόνη
[...]*

*Σαν πάμε στο Άντεν μου 'λεγε
κι εσύ θα δοκιμάσεις...*

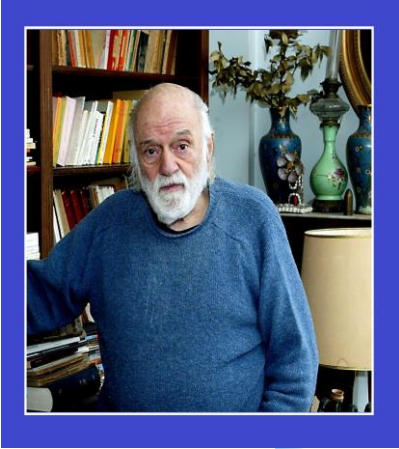
[Ένας νέγρος θερμαστής από το Τζιμπουτί]

Πού είναι το Άντεν;

Ένας θαυμαστής του Νίκου Καβαδία πέρασε πολλές του ώρες διαβάζοντάς τον και πολεογραφώντας τον. Ο *Civil* (ψευδώνυμο) έβαλε τα λιμάνια, όπου έπιανε το καράβι του μαρκονιστή ποιητή, σε ένα χαριτωμένο διαδραστικό χαρτογραφικό εργαλείο της Google.* Μπορούμε κι εμείς έτσι να ταξιδέψουμε και να χαρούμε όλη η μαγική πολεοδομία και πολεογραφία που συνθέτουν οι παιγνιώδεις χωροθετήσεις των στίχων του ποιητή.

Ο Νάνος Βαλαωρίτης μεταγράφει σε ποίημα όλη την προβληματική της «χωροθέτησης της πόλης» και μάλιστα μέσα από την αγωνία αυτών που μετέχουν στην ίδρυση ενός αυτοοργανωμένου οικισμού:

*Πως χτίζεται μια πολιτεία;
Πρόβλημα που βασανίστηκαν πολλοί για να
το λύσουν.
Στην αρχή μοιάζει απλούστατο.
Μια χούφτα άνθρωποι που αποφασίζουν ένα
ταξίδι,
ένα καράβι με δυνατά κατάρτια και κουπιά,
ψυχή βαθιά, βλέμμα γερό και πονηριά.
[...] Με τι θα χτίσουμε;
[...] Πού θα χτίσουμε;
[...] Κοντά σε ποτάμι;
[...]*

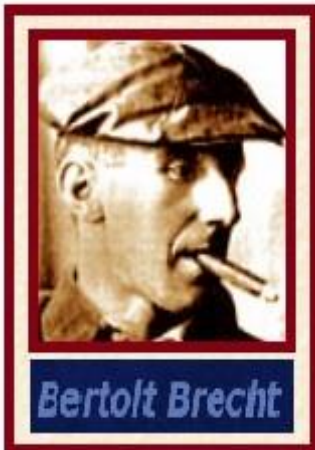
[Νάνου Βαλαωρίτη, *Οι πολιτείες*]^{xi}.

Παρόμοια «πολεογραφία» κάνει και ο Μπρεχτ με ένα μικρό μάθημα

«παραγωγής και χρήσης χώρου»

μέσα από την αρχαία ιστορία.

Στην πραγματικότητα, μας υπενθυμίζει ότι πάντα, είτε πρόκειται για πόλεις με επώνυμους ιδρυτές είτε για (τους τόσους και τόσους) **ανώνυμους αυτοοργανωμένους οικισμούς εξαθλίωσης**, οι παραγωγοί του οικισμένου χώρου προέρχονται από τη σιωπηλή –για την Ιστορία– μάζα των εργατών:

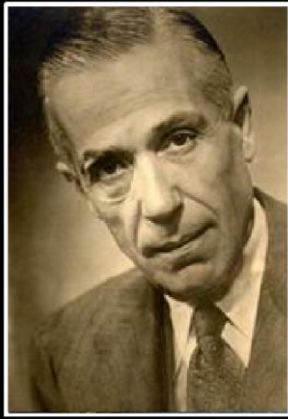

*Τις Θήβες ποιος με τις εφτά τους πύλες έχει
χτίσει;
Μες στα βιβλία δεν αναφέρονται παρά
βασιλιάδων ονόματα μοναχά.
Οι βασιλιάδες είχανε τις πέτρες κουβαλήσει;
Την πόλη Βαβυλώνα, που τόσο συχνά
καταστρεφόταν, ποιος την έχτιζε κάθε φορά;
Στη χρυσαμένη πολιτεία της Λίμας όπου
ζούσαν,
οι οικοδόμοι της σε ποια
σπίτι της κατοικούσαν;
[...]*

[Ένας εργάτης αναρωτιέται διαβάζοντας, Μπέρτολτ Μπρεχτ]^{xii}

====

Πολύ συχνά η αναφορά της έννοιας της πόλης ή και απλών ονομάτων πόλεων και μάλιστα **γνωστών μητροπόλεων του κόσμου** προσφέρει στο ποιητικό κείμενο μια αναμφισβήτητη δύναμη για ανάκληση εικόνων και καταστάσεων. Είναι ένα στοιχείο που ερεθίζει και

προκαλεί ιδιαίτερα συναισθήματα. Έτσι νομίζουμε λειτουργεί το «Παρίσι» στο ποίημα «Θα πεθάνω ένα πένθιμο» του **Κώστα Ουράνη**:

*Θα πεθάνω ένα πένθιμο του
φθινοπώρου δείλι
σε μια κάμαρα ξένη, στο πολύβουο
Παρίσι...*

Αποχαιρετιστήρια και φθινοπωρινή είναι και του **Πάμπλο Νερούδα** η ποιητική σχέση με την πόλη αυτή:

*Αντίο, φθινόπωρο του Παρισιού,
αντίο ποτάμια, γεφύρια αντίο,
ψωμί τριζάτο και ευωδιαστό,
βαθύ κι αβρό κρασί, φίλοι που με αγαπήσατε...
Η διεύθυνσή μου είναι αόριστη...
πόλη μου είναι η γεωγραφία...*

[Πάμπλο Νερούδα, *Αντίο, Παρίσι*]^{xiii}.

Συμπατριώτης του Νερούδα ο **Βισέντε Ουιδόβρο** (Vicente Huidobro, 1893-1948) θεωρητικός του «κρεασιονισμού», που πρεσβεύει πως ο ποιητής οφείλει να δημιουργεί έναν άλλον κόσμο διαφορετικό από τον υπαρκτό, αποχαιρετά και αυτός την πόλη αυτή:

Παρίσι
[...]
Οι δρόμοι σου όλοι με καλούσαν όταν έφευγα
Και όλες τις σημαίες
Κυμάτιζαν οι αποχαιρετισμοί
[...]
Περνώντας ρίχνω στο Σηκουάνα
Ένα μπουκέτο λουλούδια

[Βισέντε Ουιδόβρο, *Αντίο, Παρίσι*]^{xiv}.

Μιλήσαμε για το Παρίσι. Απέναντι σε πολλές μεγάλες πόλεις της ιστορίας αλλά και της σύγχρονης παγκόσμιας κοινωνίας, η λογοτεχνία και η ποίηση φάνηκαν γενναιόδωρες. Το Παρίσι αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα.
«Δεν υπάρχει γειτονιά, στοά, γέφυρα, παλιό αρχοντικό, που να μην έχει εμπνεύσει ποιητές, μυθιστοριογράφους ή ιστορικούς»
υποστηρίζει η Christine Ausseur^{xv}.

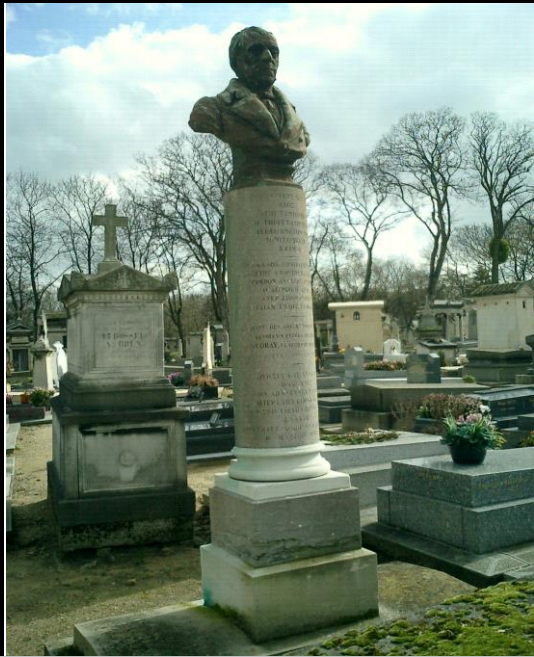
Ανάμεσα στους ποιητές που φιλοτέχνησαν «tableaux parisiens» ξεχωρίζει, ως ποιητής της πόλης, ο **Charles Baudelaire**. Οι αναλυτές του Μποντλέρ αναζητούν σε ποιήματα, όπως το περίφημο *Les sept vieillards*, εκτός από τις «παρισινές φαντασιώσεις», περιγραφικά, οπτικά ή, ακόμα, και οσφρητικά/οσμητικά στοιχεία για τη μεγάλη αυτή *πολιτεία*^{xvi}. Ο ίδιος ο Έλιοτ παραπέμπει, με τις *Σημειώσεις για την Έρημη Χώρα*, στο ποίημα αυτό του Μποντλέρ για να δώσει το βάρος που απαιτείται και για την ανάγνωση του δικού του στίχου. Η άυλη ***Unreal City*** επικαλείται την πληθική και ανθρωπική ***[f]ourmillante cité***. Βαθύς και παθιασμένος γνώστης του Παρισιού ο Μποντλέρ^{xvii} διδάσκει με τα ποιήματά του **την παρατήρηση των ανθρώπων της πόλης**.

*Μες των παλιών πρωτευουσών τα δαιδαλώδη πλάτη,
που όλα, ως κ' η φρίκη, μοιάζουν σα μαγεμένα,
παραμονεύω εγώ από μοιραία κλίση, κάτι
παράξενα σαράβαλα, όντα χαριτωμένα
[...]*

[Σαρλ Μποντλέρ, *Οι γριούλες*] ^{xviii}

Ο απείριστος τάφος Μποντιέρ στο Κοιμητήριο Μονπαρνάς στο Παρίσι, κοντά στον Αδαμάντιο Κοραή και τη Σύλβια Λόπεζ (ετών 27)...

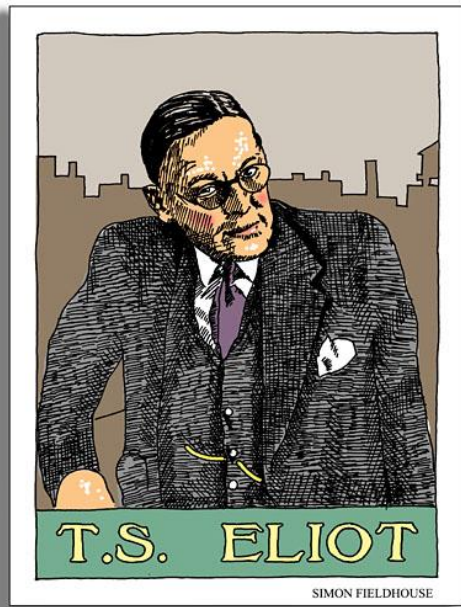

Η αναφορά του Μποντλέρ φέρνει απροσδόκητα στο νου την ταινία ***Το μίσος*** (1995, Ματιέ Κασοβίτς), που, θέτοντας ανοιχτά τα προβλήματα της ενσωμάτωσης των ξένων, τελειώνει δείχνοντας ένα μεγάλο πορτρέτο του ποιητή. Αλλά η ταινία αυτή, αφιερωμένη στους «αχώνευτους» των προαστίων της γαλλικής πρωτεύουσας, «παραλληλίζεται» με 1) το ροκ, «*χωνευτήρι ενσωμάτωσης*»^{xix}, και 2) το ραπ, «*μοιρολόγι των καταραμένων*»^{xx}, που προσφέρουν πολλές δυνατότητες για κατανόηση της ανθρωπογεωγραφίας της πόλης. Τα γεγονότα Οκτωβρίου / Νοεμβρίου 2005, στη γαλλική πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις της Γαλλίας, ξανάφεραν στην επιφάνεια «τα τραγούδια της εξέγερσης» που υμνούν την «αστική βία» και ζωντάνεψαν τα σενάρια του «αστικού μίσους»:

«Αρκεί να διαβάσει κάποιος τους στίχους των τραγουδιών ραπ που ακούνε οι νέοι στη Γαλλία για να καταλάβει πόσον καιρό σιγόβραζαν οι εξεγέρσεις μέσα στη μουσική»^{xxi}.

Πέρα από τις σημαντικές αυτές μορφές μελοποίησης, υποστηρίζεται σοβαρά πως γενικά ένα τραγούδι «**με μερικές νότες, [...] μπορεί να καθορίσει τη μυθολογία μιας πόλης, μιας γειτονιάς, μιας ζώνης**»^{xxii}.

Η έννοια της πόλης καθώς και οι αναφορές ονομάτων πόλεων αποκτούν μια απροσδόκητη αξία στην *Έρημη Χώρα* του T.S. Eliot^{xxiii}.

Στην αρνητική κριτική που δημοσίευσε ο **Κοκόλης**^{xxiv} για τη μετάφραση του ποιήματος από τον Σεφέρη^{xxv}, ο κριτικός αυτός βασίζει ένα σημείο των επικρίσεων του στις αναφορές των πόλεων που περιλαμβάνονται στο ποίημα (Λονδίνο, Μόναχο, Γενεύη, Λοζάνη καθώς και Καρχηδόνα και άλλες). Υποστηρίζει έτσι – υπερβολικά νομίζουμε^{xxvi} – ότι ακόμα και το *Waste Land* – του τίτλου – θα έπρεπε να είχε αποδοθεί διαφορετικά, πιο σωστά, αφού δεν πρόκειται ούτε για (μια) χώρα, ούτε για έρημη. Μήπως η πόλη είναι εκείνη που κάνει το ανύπαρκτο υπαρκτό και το έρημο

οικούμενο;

Για το θεμέλιο αυτό έργο της μοντέρνας ποίησης, ακόμα και λεπτομερειακές ιδιότητες της χρήσης πεζών και κεφαλαίων (*City, city*) προβληματίζουν.

<p>[60] Unreal City, Under the brown fog of a winter dawn A crowd flowed over London Bridge, so many, I had not thought death had undone so many. [...]</p> <p>[259] O City city, I can sometimes hear Beside a public bar in Lower Thames Street [...]</p>	<p>Ανύπαρκτη Πολιτεία, Μέσα στην καστανή καταχνιά μιας χειμωνιάτικης αυγής Χύνουνταν στο Γιοφύρι της Λόντρας ένα πλήθος, τόσο πολλοί. Δεν τό 'χα σκεφτεί πως ο θάνατος είχε ξεκάνει τόσους πολλούς Ώ Πολιτεία πολιτεία, μπορώ κάποτε κι ακούω Πίσω από ένα μπαρ στο Λόουερ Τάιμς Στρητ [...]^{xxvii}</p>
--	--

Πρόκειται αλήθεια εδώ για το περίφημο χρηματοοικονομικό κέντρο του Λονδίνου, το Σίτυ, όπου εργαζόταν ο ποιητής, ή για την κάθε *υπαρκτή* πόλη στην οποία η *ζωή ξεκάνει τόσους πολλούς*; ^{xxviii}

T.S		Σύνθετη Αναζήτηση
t.s. eliot	1.720.000 αποτελέσματα	Γλωσσικό εργαλείο
t.s. eliot poems	915.000 αποτελέσματα	
t.sonic 840	487.000 αποτελέσματα	
t.s. elliot	3.910.000 αποτελέσματα	
t.sonic 850	529.000 αποτελέσματα	
t.s.o.l.	1.080.000 αποτελέσματα	English
t.s. eliot the hollow men	59.500 αποτελέσματα	
t.s. eliot waste land	42.300.000 αποτελέσματα	
t.s.h	931.000 αποτελέσματα	
t.s.m.e.d.e	29.800 αποτελέσματα	

Προηγ. κλείσιμο

Και νομίζω πως θα μπορούσαμε εδώ να θυμηθούμε «**την πολίστην των πόλεων**», που θα κατοικείται από «**τον πόλιστον λαόν**» όπως φαίνεται πως αναδύθηκε μέσα από τα μαθήματα και τις εργασίες του σημαντικού μας πολεοδόμου **Κωνσταντίνου Δοξιάδη**.

Να το ποίημα της Μέλανη Σάφκα→

Κατά μαρτυρία, γράφει ο Δημήτρης Ταμπάογλου, οι σίχοι αυτοί και η μουσική της Melanie Safka, είναι επηρεασμένοι από τις διαλέξεις του Κωνσταντίνου Δοξιάδη, που και αυτός σε κάποιες εορταστικές περιστάσεις, σιγοτραγουδούσε το τραγούδι...

Citiest Cities

[Words and Music by Melanie Safka] [1970]

To the citiest people in the whole wide world
You've been unkind to an un-city girl
From the stone walls you grew
So I'm not blaming you
But look what the city
Just look how the city
Has taken a pretty
And made an ugly of you
Just look what the city is doin' to you

To the citiest people in the citiest towns
I'm not the one to be putting you down
From the stone walls you grew
But I grew there too
And I know that the city
The dirty old city
Can take such a pretty
And make an ugly of you
Just look what the city is doin' to you

Τα ποιήματα για τις πόλεις ως τόπους ανθρώπων συνθέτουν, όταν ανθολογηθούν, μian επιτομή ιερής χωρογραφίας. Ο **Γιάννης Σμαραγδής** ανιχνεύει μέσα από την ελληνική ποίηση αιώνων τους άγιους τόπους μιας φωτεινής και λαμπερής ελλαδοσύνης για να τραγουδήσει μια *γεωγραφία του μη ορατού^{xxxix}*. Μας προσφέρει λοιπόν έτσι έναν ελληνικό άτλαντα πνευματικής τοπογραφίας στον οποίο χαρτογραφήματα του άορατου ζωντανεύουν μέσα από κλίμακες μυθικού (αλλά όχι μύθου). Ονόματα σημερινών πόλεων και νησιών εναλλάσσονται με υπογραφές ποιητών μας που «δείχνουν το δρόμο» συγκροτώντας έτσι ένα έργο με μεγάλη αξία. Με τη σφριγηλή του πολεογραφία ο Σμαραγδής – ένα *κομμάτι πατρίδα* και αυτό – αρνείται έμπρακτα ότι «η Ελλάδα σήμερα ζει στο κενό». Έστω και αν ο ίδιος, ως υπεύθυνος στοχαστής, υποστηρίζει κάτι τέτοιο^{xxx}.

ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΓΕΩΠΟΙΗΤΙΚΕΣ^{xxxii} ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Θα τελειώσουμε με ένα αθώο «γεωποίημα» πόλης. Η «**Αρχή μιας ημέρας**», τίτλος ποίηματος και συλλογής της Ηρώς Δημοπούλου,^{xxxii} μας μιλάει για όρια χαραγμένα στο κορμί της γης.

*Ακόμα μένει
στη άσφαλτο
με κιμωλία ζωγραφισμένος
ο «καλόγερος»
από το χτεσινό παιγνίδι των παιδιών.*

**Μόνον αυτό απόμεινε
στην ερημιά του δρόμου
–ίχνος νωπό–
της περασμένης μέρας.
[...]**

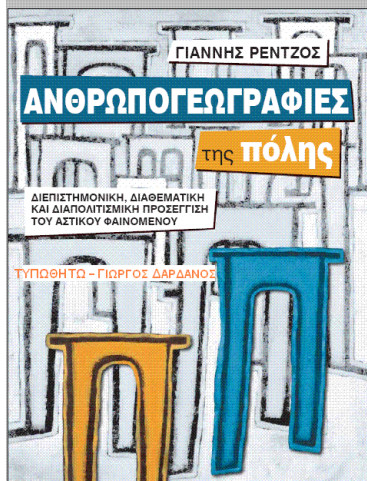
Κάθε γραμμή πάνω στο χώμα είναι ένα όριο, μια διεκδίκηση, μια ιδιοκτησία, ένας κανονισμός. Οι γραμμές του «καλόγερου» είναι κάτι τέτοιο. Πόσο αθώες όμως ...

Είναι περισσότερο από βέβαιο ότι η ποίηση των πόλεων προσφέρει ένα λεκτικό και νοητικό υλικό που δεν πρέπει να μείνει

- ανεκμετάλλευτο,
  - ασχολίαστο και
  - ανεπεξέργαστο.
- Λέξεις, σίχοι και στροφές, που αναφέρονται στην πόλη, συνιστούν πυκνότητα δεδομένα. «Επώνυμα» ποιήματα, που είναι αφιερωμένα σε μερικές πόλεις, αποτελούν «φλέβες» ορυκτού που δεν πρέπει να εξορυχθεί μακριά από τις στοές της σχολικής πόλης.
  - Εάν γίνει κάτι τέτοιο, η διδακτική αυτή παράλειψη θα δείχνει πως ο δάσκαλος αγνοεί το πραγματικό περιβάλλον **λόγου, λογοθεσίας και ιδεολογιών** που έχουν παραχθεί και συνεχίζουν να παράγονται στην πόλη, από την πόλη, για την πόλη – αλλά συχνά χωρίς αυτήν.
  - Ποιος τεχνοκράτης της πόλης μπορεί να περιφρονήσει την **ποίηση** που είναι τεχνολογία^{xxxiii}, όπως το λέει ο Μερακλής; «**Η ίδια η λέξη δε[ν] σήμαινε αρχικά τίποτε άλλο παρά την κατασκευαστική ενέργεια του ανθρώπου**».
  - Και ποιος ποιητής επιτρέπεται να αγνοήσει τη γεωπολιτική ουσία, που αποτυπώνεται στα **ποιήματα** ως πεπραγμένα των κοινωνιών και πραγματική πολεογραφία, όπως μας δίδαξε ο Ουίλιαμς^{xxxiv};

ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΖΟΣ

Ανθρωπογεωγραφίες της πόλης

Στο βιβλίο αυτό επιχειρείται μια σύνθετη θεώρηση του αστικού χώρου μέσα από την κριτική παρουσίαση γνώσεων, ιδεών και αφηγήσεων για την πόλη. Κανείς δεν αγνοεί πως τραγούδια και τραγωδίες, εγκλήματα και τιμωρίες, ποιήματα και δράματα παραπέμπουν σε ονομαστές πόλεις ανθρώπων. Προτείνονται έτσι πολυάριθμα λογοτεχνικά και ποιητικά έργα, πίνακες ζωγραφικής και σχέδια, γελοιογραφίες και κόμικς καθώς και –πολλές– κινηματογραφικές ταινίες όπου αναπαρίστανται σε «φυσικό μέγεθος», μέσα στην πόλη, ζώες ανθρώπων και θάνατοι εμποράκων...

Στόχος του βιβλίου είναι η κατάθεση ενός διαθεματικού υλικού για την πόλη και τη ζωή σ' αυτή. Ο συγγραφέας αποβλέπει ιδιαίτερα σε μια θεμελιωμένη ευαισθητοποίηση του αναγνώστη για την κρίση της ελληνικής πόλης και την καθημερινή βία μέσα σ' αυτή. Το βιβλίο βασίστηκε σε επιτόπιες έρευνες σε πολυάριθμες πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής ενώ αποτελεί επίσης κείμενο διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου όπου διδάσκει ο συγγραφέας.

Εκδόσεις
τυποθήτο
ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

- i Στέλιος Θ. Μαφρέδας, *Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, Πρέβεζα, 2001.
- ii Robert Browning, *The Pied Piper of Hamelin*, The Folio Society, 1990. Μαριέτα Οικονομοπούλου, «Ο παρδαλός ο αυλητής του Χάμελιν» έμμετρη μετάφραση στο περιοδικό *Το Φαινόμενο του Λουξεμβούργου*, τ. 4.
- iii Για τη μεσολογγίτικη ποιητική πολεογραφία του Παλαμά θα χρειαζόνταν πολλά να ειπωθούν. Και πολλά περισσότερα για τη σύνολη «ποιητική ανα-παράσταση [αυτής της πόλης], στα γραπτά των ανθρώπων που γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν εκεί». Βλ. Παντελής Μπουκάλας, «Το Μεσολόγγι και οι ποιητές του», *Καθημερινή/Επτά Ημέρες*, 27 Νοεμβρίου 2005, σελ. 15-17. Το ποίημα αυτό ήταν ένα από τα θέματα των γραπτών απολυτηρίων εξετάσεων περιόδου Μαΐου-Ιουνίου 2005-2006 στο μάθημα των κειμένων νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπου όμως δεν τέθηκε καμιά ερώτηση για την απουσία της πόλης στο ποίημα και την εν τέλει ποιητική αυτή κρυπτονομία.
- iv Από το περιοδικό *Πρόταση* (Αρτα), από αυτογραφο αντίγραφο που μας παραχώρησε ο ποιητής.
- v Γιώργος Ρούβαλης, *Επιστροφή στ' Ανάπλι*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2002, σελ. 13-15.
- vi Όπ. π., σελ. 54-55.
- vii Νίκου Λεβέντη, *Άστυδε*, Πλανόδιον, 1994.
- viii Νίκου Λεβέντη, *Κομιδή*, Οι εκδόσεις των Φίλων, 1987.
- ix Ελένη Αντωνιάδη, «Πού κατοικούν τα ποιήματα του Τίτου Πατρίκιου», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ελληνικός αστικός χώρος*, Επιστημονικό συμπόσιο 4-5 Απριλίου 2003, Αθήνα, σελ. 145-162.
- x <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=zT05uF2XS10w.kZmXrDCHkCB8>
- xi Δημήτριος Σκλαβενίτης, *Νάνος Βαλαωρίτης - Χρονολόγιο, βιβλιογραφία, ανθολόγιο*, Εκδόσεις Νεφέλη, 2000, σελ. 290, 291. Η παραγράφηση στο παράθεμα είναι δική μας.
- xii Μπέρτολτ Μπρεχτ, «Τρία ποιήματα: Ένας εργάτης αναρωπιέται διαβάζοντας (και άλλα)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 83/Νοέμβριος 1961, σελ. 397.
- xiii Παγκόσμια ποιητική ανθολογία, *Ταξίδι στην ποίηση*, Εκδόσεις Ναυτίλος, 1995, σελ. 1116-1119. Η παραγράφηση στο παράθεμα είναι δική μας.
- xiv Παγκόσμια ποιητική ανθολογία, *Ταξίδι στην ποίηση*, Εκδόσεις Ναυτίλος, 1995, σελ. 1124. Η παραγράφηση στο παράθεμα είναι δική μας.
- xv Christine Ausseur, *Guide littéraire des monuments de Paris*, Hermé, 1992, σελ. 7.
- xvi Frédéric de Scitiaux, *Baudelaire, Les fleurs du mal*, Larousse, 1999, σελ. 167. Το ποίημα αυτό δεν περιέχεται στη γνωστή μετάφραση του Γ. Σημηριώτη. (Γ. Σημηριώτη, *Μπωντλαίρ: Τα άνω του κακού*, Έκδ. Χρυσή Δάφνη, (χ.έ.έ., περίπου 1964).
- xvii Μπερνάρ Ντελβαίγ, «Πάθος για το Παρίσι», στο *Διαβάζω*, 2/2004, σελ. 83 – 86.

- xviii Γ. Σημηριώτη, όπ. π., σελ. 128 - 192 *Μπωνηλαίρ: Τα άνθη του κακού*, Έκδ.Χρυσή Δάφνη, (χ.έ.έ., περίπου 1964).
- xix Paul Moreira, «Le rock creuset pour une intégration», στο Ignacio Ramonet et al., *La ville partout...*, όπ. π., σελ. 81 – 84.
- xx Rabah Mézouane, « Le rap, complainte des maudits », στο Ignacio Ramonet et al., *La ville partout...*, όπ. π., σελ. 78 – 80.
- xxi [Χωρίς υπογραφή], «Τα τραγούδια της εξέγερσης», *Το Βήμα*, σελ. 12.
- xxii Frank Lanot, «La ville... » όπ. π., σελ. 125.
- xxiii T.S. Eliot, *The Waste Land and other poems*, Faber and Faber, 1999 (1925).
- xxiv Ξ.Α. Κοκόλης, *Ο μεταφραστής Σεφέρης*, Καστανιώτη, 2001.
- xxv Θ. Σ. Έλιοτ, *Η Έρημη Χώρα [Μετάφραση Γιώργου Σεφέρη]*, Ίκαρος, 2000 (1973).
- xxvi Δεν είναι του παρόντος να ασχοληθούμε με το ζήτημα, που έχει ήδη προσεγγιστεί ιδιαίτερα από τους ειδικούς. Βλ. Ν. Βαγενά, «Ένα κριτικό αίτιγμα», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2003, σελ. 91.
- xxvii Θ. Σ. Έλιοτ, *Η Έρημη Χώρα [Μετάφραση Γιώργου Σεφέρη]*, Ίκαρος, 2000 (1973).
- xxviii Alasdair D.F. Macrae [Notes:], *T.S. Eliot, The Waste Land*, York Press, 2001, σελ. 8, 17 και 29.
- xxix Γιάννης Σμαραγδής, *Γεωγραφία του μη ορατού*, Κέδρος, 1995.
- xxx Γιάννης Σμαραγδής, όπ. π., σελ. 31.
- xxxi Η έννοια της «γεωπονητικής» συνδέεται, σε άλλο περιβάλλον, με την «επανάσταση» στην ποιητική γλώσσα της περιόδου 1960 – 1970, που οφείλεται στους πολιτικοποιημένους συνεργάτες του γαλλικού περιοδικού *Tel Quel*. Joan Brandt, *Geopoetics*, Stanford Un. Press, 1997.
- xxxii Ηρώ Δημοπούλου, **Αρχή μιας ημέρας**, Αθήνα, 1971.
- xxxiii «Η ίδια η λέξη δε[v] σήμαινε αρχικά τίποτε άλλο παρά την κατασκευαστική ενέργεια του ανθρώπου», βλ. Μ.Γ. Μερακλής, «Ποίηση και πεζογραφία», *Ελεύθερη γενιά*, τ. 7/Νοέμβρης 1976, σελ. 16.
- xxxiv Βλ. Ανθρωπογεωγραφία της πολης 2.1.1. *Η λογοτεχνική παράδοση ως πηγή της αστικής γεωγραφίας*.